

В. Гончаренко, член-кореспондент АПрН
України

Декларація про державний суверенітет України (1990 р.) та її роль в історії творення незалежної Української держави

У новітній історії України серед ключових подій особливе місце займає подія, що відбулася 16 липня 1990 р. Саме цього дня Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України, що, по суті, стала правовим підґрунтям для здійснення широкого комплексу заходів у республіці, які в кінцевому підсумку забезпечили їй незалежність у 1991 р. Глибоко усвідомити роль Декларації навряд чи можливо, не з'ясувавши статус УРСР як союзної республіки на момент прийняття Декларації про державний суверенітет України. На той час УРСР входила до складу Союзу РСР, який вважався, згідно із союзним конституційним законодавством, федеративною державою. Насправді ж на початку так званої перебудови (1985–1991 рр.) СРСР був величезною централізованою державою, яку характеризувало надмірне зосередження державної влади, функцій і повноважень у союзних органах, що знецінювало у багатьох відношеннях національно-державний устрій, демократичні принципи федерації. Українська РСР, так само як й інші союзні республіки, була фактично додатком до союзної держави під назвою Союз Радянських Соціалістичних Республік. Союз РСР як суверенна держава мав цілісну систему союзних державних органів, систему союзного законодавства, територію, громадянство, грошову і кредитну системи, бюджет, збройні сили, державну символіку, міжнародні зв'язки. Водночас в умовах перебудови стала очевидною необхідність заміни неосталінської моделі союзної держави на дійсно федеративну державу.

Низку заходів з удосконалення законодавчого регулювання взаємовідносин між центром і союзними республіками було визначено I З'їздом народних депутатів СРСР, який прийняв 9 червня 1989 р. постанову «Про основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики СРСР». У розділі постанови, присвяченому національному питанню в країні, підкреслювалось, що З'їзд вважає за необхідне «неухильне додержання та істотне розширення прав союзних і автономних республік,

інших національних утворень; посилення самостійності та відповідальності республіканських і місцевих органів». «Ми повинні, — зазначалося у постанові, — послідовно йти до того, щоб втілювався в життя принцип: союзна республіка самостійно здійснює державну владу на своїй території, розв'язуючи всі питання, які не передано у відання Союзу РСР»¹. У постанові З'їзду наголошувалося, що компетенція Союзу РСР і суверенні права республік потребували сучасного чіткого юридичного визначення. Зокрема, зверталась увага на те, що «конституційні положення, згідно з якими до компетенції Союзу належить встановлення основ та загальних засад законодавства, а прийняття законів безпосередньої дії є прерогативою республік, повинне додержуватися як один з вихідних принципів функціонування федеративної держави»². Нові ідеї І З'їзду народних депутатів СРСР, покликані наповнити реальним політичним та економічним змістом федеративний устрій такої багатонаціональної країни, котрим був Радянський Союз, були враховані у платформі правлячої на той час КПРС «Національна політика партії в сучасних умовах», прийнятій 20 вересня 1989 р. Пленумом ЦК КПРС³.

На розвиток положень постанови І З'їзду народних депутатів СРСР від 9 червня 1989 р. «Про основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики СРСР» Верховна Рада СРСР прийняла 26 квітня 1990 р. Закон СРСР «Про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб'єктами федерації». У статті 1 цього Закону давалося таке визначення СРСР: «Союз Радянських Соціалістичних Республік є суверенною соціалістичною державою. Союз РСР має повноваження, які суб'єктами федерації спільно віднесено до відання Союзу РСР»⁴. У цій же статті наводилося і визначення союзних республік: «Союзні республіки — суверенні радянські соціалістичні держави, які добровільно, на основі вільного самовизначення народів і рівноправності об'єдналися в Союз Радянських Соціалістичних Республік. Союзні республіки мають усю повноту державної влади на своїй території поза межами повноважень, переданих ними у відання Союзу РСР». У статтях 2–5 зазначеного Закону визначалися повноваження союзних республік у галузі

¹ Відом. З'їзду нар. депутатів СРСР і Верхов. Ради СРСР. – 1989. – № 3. – С. 13.

² Там само.

³ Матеріали Пленума Центрального комітета КПСС. 19–20 сентября 1989 г. – М., 1989. – С. 213.

⁴ Відом. З'їзду нар. депутатів СРСР і Верхов. Ради СРСР. – 1990. – № 19. – С. 329.

вирішення територіальних питань, економічного, соціально-культурного будівництва, міжнародних відносин. У той же час у ст. 6 Закону наводилися питання, віднесені до виключного відання Союзу РСР в особі його найвищих органів державної влади й управління. Сюди входило широке коло питань державного, господарського і соціально-культурного будівництва. Крім того, цілий блок питань перебував, згідно зі ст. 8 цього Закону, у сфері спільного відання Союзу РСР і союзних республік. Причому за найвищими органами влади і управління Союзу РСР зберігалось право встановлення загальних засад і основ державного, господарського, соціально-культурного будівництва. Так, згідно з п. 3 ст. 8 коментованого Закону, найвищі органи державної влади і управління Союзу РСР наділялися правом «встановлення основ цивільного, земельного, лісового, водного, гірничого, кримінального, кримінально-виконавчого, фінансового, трудового законодавства, законодавства про соціальне забезпечення, про народну освіту, про охорону здоров'я, про охорону навколишнього середовища, про адміністративні правопорушення, по судоустрій і судочинство»¹. Союзні республіки мали приймати із зазначених галузей права відповідні кодекси, які повністю дублювали союзне законодавство.

Згідно зі ст. 2 Закону «Про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб'єктами федерації» за кожною союзною республікою зберігалось право вільного виходу з СРСР. Встановлювалося, що порядок вирішення питань, пов'язаних із виходом союзної республіки з СРСР, визначався Законом СРСР. Такий Закон був прийнятий Верховною Радою СРСР 3 квітня 1990 р. Він мав назву: «Про порядок вирішення питань, пов'язаних з виходом союзної республіки з СРСР»². Аналіз змісту цього Закону дає всі підстави для висновку про те, що для виходу союзної республіки з СРСР їй треба було виконати дуже багато складних умов, що практично робило вихід союзної республіки зі складу союзної держави дуже проблематичним.

Таким чином, і після прийняття Верховною Радою СРСР законів від 3 та 26 квітня 1990 р. помітної трансформації СРСР із понад централізованої у дійсно федеративну державу зазначені Закони СРСР не забезпечували. А якщо врахувати, що згідно зі ст. 2 постанови Верховної Ради СРСР від 26 квітня 1990 р. «Про введення в дію Закону СРСР “Про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб'єктами

¹ Відом. З'їзду нар. депутатів СРСР і Верхов. Ради СРСР. – 1990. – № 19. – С. 329.

² Там само. – Ст. 252.

федерації»¹) необхідно було вважати положення зазначеного Закону «основою для оновлення договірних відносин між Союзом РСР і суб'єктами федерації»¹, для того щоб союзні республіки, у тому числі й УРСР, стали дійсно суверенними радянськими державами, годі було й чекати.

Тому, розуміючи стратегічну мету союзного керівництва, спрямовану на збереження широких повноважень союзних органів державної влади і управління, союзні республіки в умовах демократизації радянського суспільства зробили рішучий крок у напрямі забезпечення собі реального державного суверенітету. Поглибленню суверенізації союзних республік сприяло перш за все прийняття І З'їздом народних депутатів РРФСР 12 червня 1990 р. «Декларації про державний суверенітет РРФСР»². Як слушно зауважує Н. Б. Пастухова, цей документ оцінюється російськими правознавцями по-різному. Наприклад, на її думку, основні ідеї Декларації про державний суверенітет РРФСР полягали «у проголошенні Росії як демократичної правової держави на основі органічного поєднання принципів народовладдя, поділу влад і федералізму»³. Висловлено й судження, що такий документ, як Декларація про державний суверенітет РРФСР, «фактично сформулював політико-правові передумови для будівництва нової російської державності»⁴. Наслідуючи приклад РРФСР, «Декларацію про державний суверенітет України» прийняла 16 липня 1990 р. Верховна Рада України⁵. Те, що за цей історичний правовий акт проголосували не тільки депутати Народної Ради, а й народні депутати групи «239» (прокомуністична більшість Верховної Ради УРСР), дослідники пов'язують не в останню чергу з такою обставиною, як прийняття 12 червня 1990 р. Декларації про державний суверенітет РРФСР⁶.

Декларація про державний суверенітет України складається з преамбули і таких розділів: I. Самовизначення української нації.

¹ Відом. З'їзду нар. депутатів СРСР і Верхов. Ради СРСР. – 1990. – № 19. – Ст. 330.

² Ведомости Съезда народных депутатов РСФСР и Верховного Совета РСФСР. – 1990. – № 2. – Ст. 22.

³ Пастухова Н. Б. Об особенностях становления и развития государственного суверенитета современной России / Н. Б. Пастухова // Государство и право. – 2007. – № 8. – С. 90.

⁴ Рябов А. В. О некоторых особенностях развертывания политического процесса в России (1990–1994) / А. В. Рябов // Вестн. МГУ. Сер. 12. Социально-политические исследования. – 1994. – № 5. – С. 71–72.

⁵ Закони України. – К., 1996. – Т. 1. – С. 5–9.

⁶ Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. – К., 2001. – Т. IX. – С. 162.

II. Народовладдя. III. Державна влада. IV. Громадянство Української РСР. V. Територіальне верховенство. VI. Економічна самостійність. VII. Екологічна безпека. VIII. Культурний розвиток. IX. Зовнішня і внутрішня безпека. X. Міжнародні відносини. Норми цього історичного правового акта мали за своїм змістом, безперечно, конституційний характер. Сформульовані в Декларації положення наділяли УРСР таким обсягом суверенних прав у галузі державного, господарського, соціально-культурного будівництва, котрий притаманний фактично незалежній державі. Так, у теорії і практиці державний суверенітет означає самостійність, незалежність держави у здійсненні нею своєї політики як у межах своєї власної території, так і в міжнародних відносинах, за умови непорушення суверенітету інших держав. З точки зору таких підходів до розуміння державного суверенітету в Декларації про державний суверенітет України він визначався винятково повно. У Декларації про державний суверенітет України він визначався «як верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах»¹. Слушним є висновок Ф. В. Веніславського про те, що в Декларації «політико-правова категорія “державний суверенітет” ... знайшла своє найбільш повне нормативне визначення»².

Декларований новий статус Української РСР як суверенної держави знаходив своє розгорнуте визначення у зазначених вище розділах Декларації. Перш за все в ній чітко визначалася підстава, на основі якої Верховна Рада УРСР проголошувала державний суверенітет України. Здійснено це було на основі реалізації невід’ємного права української нації на самовизначення, волю якої виражала Верховна Рада УРСР.

У Декларації знайшло своє відображення багато нових теоретичних і практичних напрацювань у галузі соціально-економічного, державно-правового будівництва в УРСР, накопичених за часів перебудови. Так, у Декларації проголошувалася необхідність побудови правової держави. А тому цілком слушно у другому розділі Декларації «Народовладдя» наголошувалося, що єдиним джерелом державної влади в республіці є народ України, який становили громадяни республік всіх національностей. При цьому встановлювалося, що «повновладдя народу

¹ Декларація про державний суверенітет України : прийнята Верхов. Радою Укр. РСР 16 лип. 1990 р. – К., 1990. – С. 3.

² Веніславський Ф. В. Економічний суверенітет як передумова забезпечення стабільності конституційного ладу України / Ф. В. Веніславський // Організаційні та правові проблеми забезпечення державного суверенітету : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 27 березня 2009 р. – Х., 2009. – С. 21.

України реалізується на основі Конституції Республіки як безпосередньо, так і через народних депутатів, обраних до Верховної і місцевих Рад Української РСР». Винятково принциповим на момент прийняття Декларації було її положення про те, що від імені всього народу могла виступати виключно Верховна Рада Української РСР. Цей статус Верховної Ради посилювався положенням Декларації про те, що крім Верховної Ради УРСР від імені всього народу України не могли виступати жодна політична партія, громадянська організація, інше угруповання чи окрема особа. Тобто Декларація заклала підґрунтя для скасування конституційно визначеної на той час керівної і спрямованої ролі КПРС, про що зазначалося у ст. 6 Конституції УРСР 1978 р. У цій статті, зокрема, вказувалося: «Стаття 6. Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу»¹.

Принципове положення для забезпечення розбудови в Україні правової держави містив третій розділ Декларації «Державна влада», в якому наголошувалося: «Державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову». На високий рівень суверенізації України вказували положення цього розділу Декларації про те, що Українська РСР є самостійна у вирішенні будь-яких питань свого державного життя і що саме вона забезпечує верховенство Конституції та законів республіки на своїй території. Найвищий же нагляд за точним і однаковим виконанням законів згідно з Декларацією повинен був здійснюватися Генеральним прокурором Української РСР, який призначався Верховною Радою УРСР, був відповідальним перед нею і тільки їй підзвітним. Визнання за Генеральним прокурором УРСР самостійного статусу відкривало шлях до реформування прокурорської системи УРСР.

Ідеями суверенізації пронизаний і розділ четвертий Декларації «Громадянської Української РСР». Тепер підстави набуття і втрати громадянства Української РСР повинні були визначатися Законом Української РСР про громадянство, а не законом про громадянство СРСР, як це передбачалося статтею 31 Конституції УРСР 1978 р.² Проголошувалось віднесення до відань УРСР регулювання імміграційних процесів.

Декларація наголошувала на закріпленні за УРСР територіальною верховенства, яке та здійснювала на всій своїй території, зокрема,

¹ Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1978. – № 18. – С. 265.

² Там само. – С. 269.

самостійно визначала адміністративно-територіальний устрій республіки та порядок утворення адміністративно-територіальних одиниць.

До самостійного відання Української РСР Декларація відносила широке коло економічних питань, зафіксувавши це у шостому розділі «Економічна самостійність». Головним у цьому розділі було положення про те, що УРСР тепер самостійно мала визначати свій економічний статут і закріплювати його в законах.

Значну увагу Декларація приділяла питанням екологічної безпеки республіки, згрупувавши їх у розділі сьомому «Екологічна безпека».

Про те, що Українська РСР є самостійною у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку, зазначалося у восьмому розділі Декларації «Культурний розвиток».

В окремому, дев'ятому, розділі Декларації містилися гарантії зовнішньої і внутрішньої безпеки країни. Наголошувалося, що УРСР має право на власні збройні сили, а система органів і військ МВС та органи державної безпеки передаються під юрисдикцію УРСР і підпорядковуються Верховній Раді УРСР. Такий підхід, на думку В. Пилипчука, на той час був виправданий, «але надалі він певною мірою позначився на процесі створення власних Збройних Сил України та органів військової контррозвідки»¹. Декларацією змінювався порядок проходження військової служби громадянами республіки. У ній зазначалося, що вони проходять дійсну військову службу, як правило, на території республіки і не можуть використовуватися у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради Української РСР.

Стосовно зовнішньої безпеки Декларація визначила стратегічний курс країни, що полягав у намірі стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участь у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї. Широкими правами наділяла Декларація УРСР як суб'єкта міжнародного права, про що йшлося у десятому розділі «Міжнародні відносини». У документі зазначалося, що УРСР здійснює безпосередньо зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій

¹ Пилипчук В. Політико-правові передумови проголошення незалежності України і створення національного сектора безпеки / В. Пилипчук // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2007. – № 1 (48). – С. 201.

в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів республіки у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах. Курс України на європейську інтеграцію відображало положення Декларації про те, що УРСР безпосередньо братиме участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах. Принциповим було положення Декларації про визнання Українською РСР переваги загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

Декларація про державний суверенітет України за своїм змістом більшою мірою була програмним, стратегічним документом, що містив концептуальні засади українського національного державотворення.

Отже, існувала необхідність законодавчого забезпечення реалізації її положень. Тому незабаром після прийняття Декларації Верховна Рада УРСР почала приймати закони, котрі конкретизували положення Декларації. Так, 3 серпня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон «Про економічну самостійність Української РСР»¹.

Низка нових положень Декларації, якими започатковувався новітній конституціоналізм у країні, вимагали внесення суттєвих змін до діючої Конституції УРСР. А тому 24 жовтня 1990 р. Верховна Рада УРСР ухвалила Закон «Про зміни і доповнення до Конституції Української РСР»². Ці зміни і доповнення відобразили той високий ступінь суверенізації України, який забезпечила їй Декларація. Причому текст зазначеного Закону починався такими словами: «У зв'язку з прийняттям Декларації про державний суверенітет України Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки постановляє...» Далі за текстом наводилися зміни і доповнення до Конституції УРСР 1978 р. Перш за все слід зазначити, що з Конституції виключалася ст. 6, яка наголошувала на керівній і спрямовуючій силі КПРС. Ця партія саме і була довгий час стрижнем союзної системи органів влади і управління, забезпечуючи їй надцентралізацію як одну з головних складових командно-адміністративної моделі управління.

У зв'язку з тим, що положення Конституції УРСР 1978 р. про економічну основу країни вже не відповідали нормам Декларації про економічну самостійність УРСР, Законом від 24 жовтня 1990 р. припинялася дія глави 2 «Економічна система», глави 16 «Державний

¹ Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1990. – № 34. – Ст. 499.

² Там само. – № 45. – Ст. 606.

план економічного і соціального розвитку Української РСР» і глави 17 «Державний бюджет Української РСР» до прийняття нової Конституції Української РСР. Законом від 24 жовтня 1990 р. до Конституції УРСР були внесені й інші зміни і доповнення, які впливали зі змісту Декларації про державний суверенітет України. Так, з точки зору суверенізації правої системи в республіці велике значення мала нова редакція ст. 71 Конституції УРСР, у якій проголошувалося верховенство законів УРСР на її території. Справі поглиблення суверенізації УРСР служила і нова редакція ст. 149 Конституції УРСР, згідно з якою найвищий судовий контроль і нагляд за діяльністю судів республіки міг здійснюватися тепер лише Верховним Судом Української РСР. В оновленій редакції викладалась і глава Конституції УРСР «Прокуратура». Тепер органи прокуратури УРСР не підлягали Генеральному прокуророві СРСР.

Таким чином, внесені до Конституції УРСР 1978 р. засновані на Декларації зміни і доповнення на високому законодавчому рівні забезпечували за Українською РСР новий статус — статус суверенної держави.

Утім слід зазначити, що Декларація була прийнята Верховною Радою в той час, коли УРСР входила до складу Союзу РСР як одна із союзних республік. І цей її статус певною мірою знайшов своє відображення в тексті Декларації про державний суверенітет України. Так, у ній зазначалося, що УРСР має своє громадянство і гарантує кожному громадянину право на збереження громадянства СРСР¹. Тим самим, як слушно зауважує П. А. Рудик, «Декларація закріплювала подвійне громадянство»². Внесені на основі Декларації Законом від 24 жовтня 1990 р. зміни і доповнення до Конституції УРСР 1978 р. стосувалися і глави 7 «Українська РСР — союзна республіка у складі СРСР». Так, були виключені зі ст. 68 частина друга (яка наголошувала, що УРСР «забезпечує за Союзом РСР в особі його найвищих органів державної влади і управління права, визначені статтею 75 Конституції СРСР») і частина третя (яка наголошувала, що «поза межами, зазначеними в статті 78 Конституції СРСР, Українська РСР самостійно здійснює державну владу на своїй території»). У той же час залишалася діяти без будь-яких змін частина перша статті 68 Конституції, в якій зазначалося, що Українська РСР разом з іншими Радянськими

¹ Декларація про державний суверенітет України : прийнята Верхов. Радою Укр. РСР 16 лип. 1990. – К., 1990. – С. 4.

² Рудик П. А. Декларація про державний суверенітет України – початок новітнього конституціоналізму в Україні / П. А. Рудик // Держава і право. Юрид. і політ. науки. – Вип. 35. – К., 2007. – С. 138.

Соціалістичними Республіками «об'єдналась у Союз Радянських Соціалістичних Республік — єдину союзну багатонаціональну державу»¹. Однак після прийняття в союзних республіках, у тому числі і в УРСР, Декларацій про державний суверенітет стало цілком зрозумілим, що Союз РСР у тому статусі, який він мав на момент прийняття цих Декларацій, вже існувати не міг. Він мав або припинити своє існування, або еволюціонувати у нову форму об'єднання союзних республік. Про це, до речі, наголошувалося у Деклараціях про державний суверенітет, прийнятих у союзних республіках. Так, у Декларації про державний суверенітет РРФСР від 12 червня 1990 р. зазначалося, що ця Декларація є основою для «укладання Союзного договору»², а у Декларації про державний суверенітет України наголошувалося, що «принципи Декларації про державний суверенітет України використовуються для укладання союзного договору»³. На необхідність врахування принципів, викладених у Деклараціях союзних республік про державний суверенітет, наголошувалося у постанові З'їзду народних депутатів Союзу РСР від 25 грудня 1990 р. «Про загальну концепцію нового Союзного Договору і порядок його укладання»⁴.

Декларацію про державний суверенітет України без перебільшення можна вважати документом історичної ваги. У ній було закладено фундаментальні основи для здійснення в Україні корінних перетворень у галузі державного, господарського, соціально-культурного будівництва. Вона стала основою для нової Конституції України. Як зазначає Ю. С. Шемшученко, «її основні положення з деякою модифікацією стали елементами практично всіх численних офіційних й альтернативних проектів Основного Закону і самої Конституції України»⁵.

Декларація, закріплюючи за УРСР високий рівень суверенізації, реально наближала її до незалежності. Про таку спрямованість Декларації свідчить і постанова Верховної Ради УРСР від 16 липня 1990 р. «Про день проголошення незалежності України», якою Верховна Рада, «зважаючи на волю українського народу та його одвічне прагнення

¹ Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1978. – № 18. – С. 274–275.

² Ведомости Съезда народных депутатов РСФСР и Верховного Совета РСФСР. – 1990. – № 2. – С. 46.

³ Декларація про державний суверенітет України : прийнята Верхов. Радою Укр. РСР 16 липня 1990 р. – К., 1990. – С. 8.

⁴ Відомості З'їзду народних депутатів СРСР і Верховної Ради СРСР. – 1991. – № 1. – С. 7.

⁵ Шемшученко Ю. С. Від декларації до Конституції / Ю. С. Шемшученко // Правова держава. – Вип. 8. – К., 1997. – С. 4.

до незалежності, підтверджуючи історичну вагомість прийняття Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 року», постановила: «Вважати день 16 липня Днем проголошення незалежності України і щорічно відзначати його як державне загальнонародне свято України»¹. Дійсно, Декларація відкрила шлях для формування державно-правових засад для утворення незалежної Української держави. Тому цілком закономірно в «Акті проголошення незалежності України», прийнятому 24 серпня 1991 р. Верховною Радою УРСР, зазначалося: «...здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної Української держави — України»². Згідно з постановою Верховної Ради України від 20 лютого 1992 р. «Про день незалежності України»³ день 24 серпня (замість 16 липня) вважається Днем незалежності України і щорічно відзначається як загальнодержавне свято України.

¹ Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1990. – № 31. – Ст. 430.

² Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 38. – Ст. 502.

³ Там само. – 1992. – № 20. – Ст. 279.